

DOI: <https://doi.org/10.51706/2707-3076-2021-4-6>

УДК: 378

Ольга Олександрівна Сташук
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7817-8739>
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри соціальної роботи,
Хортицька національна академія
м. Запоріжжя, Україна
olgastashuk@gmail.com

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ДУАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ: КОМПАРАТИВНИЙ ПОШУК ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ

Актуальність теми зумовлена питаннями поглиблення практикоорієнтованості вищої освіти, прагненням багатьох закладів освіти готувати фахівців, рівень яких відповідає сучасним вимогам ринку праці, а також пошуком можливостей для швидкого працевлаштування випускників за фахом. Метою науково-оглядового дослідження визначений компаративний аналіз вітчизняних та зарубіжних розвідок, присвячених вивченню можливостей та ефектів від запровадження дуальної вищої освіти. До основних результатів пошуку відносимо виявлені нами особливості організації дуальної соціально-педагогічної освіти (відстрочений початок виробничої діяльності та індивідуалізований характер дуального навчання в умовах професійної супервізорської підтримки), а також перелік організаційно-методичних можливостей закладів вищої освіти: впровадження дисциплін, програми яких зорієнтовані на дуальну модель навчання; організація виробничої (переддипломної) практики; використання ресурсу підготовки студентами курсових та дипломних робіт за затребуваними сучасною соціально-педагогічною практикою темами; соціокультурна активність студентів (їхнє залучення до соціальних проєктів, роботи в складі ГО, волонтерства); стажування за фахом. Визначені нами ефекти від організації освітнього процесу з врахуванням принципів дуального навчання (підвищення академічної успішності, розвиток низки пізнавальних навичок, навичок soft skills, а також стійкого інтересу до продовження навчання, зокрема, на магістерських програмах) підкреслюють доцільність подальших системних розвідок для вирішення порушеної проблеми.

Ключові слова: організаційно-методичні можливості, заклади вищої освіти, принципи, дуальна освіта, ефекти дуального навчання.

Вступ. Для багатьох освітян та випускників закладів вищої та фахової передвищої освіти різних країн очевидним є факт, що здобуття певної професійної спеціалізації не гарантує успішної кар'єри. Випускники відчувають проблему із працевлаштуванням, що, за твердженням М. Rostan, А. Stan, зумовлена, насамперед, причинами недостатнього налагодження зв'язків закладів освіти та суб'єктів ринку праці (Rostan, Stan, 2017). У доповіді Європейської комісії значиться, що молодь стикається із цими специфічними проблемами,

адже вони є новими на ринку праці, а працедавець зацікавлений більше в досвідчених фахівцях, тому молоді люди часто змушені мати тимчасову/неповну зайнятість (European Commission, 2021). У цьому ж документі зазначено, що особливої гостроти ця проблема набуває в країнах із слабкою економікою, адже навіть працевлаштовані випускники мають великий ризик звільнення або скорочення, що зумовлений економічними причинами. Відповіддю на зазначені виклики та способом налагодження співпраці суб'єктів освіти та

працедавців (з багатьма вигідними для всіх сторін процесу результатами) є реалізація ідеї дуальної освіти.

Інтерес до означеної форми здобуття освіти виник десятиліття тому в багатьох країнах, та, зокрема, Україні. Австрія, Велика Британія, Данія, Нідерланди, Німеччина, Китай Швейцарія та інші країни використовують дуальну форму освіти (Скидан, Бугайчук, 2019, с. 10). Найбільш відомим (з 60-х років ХХ століття) та вдалим зарубіжним досвідом є дуальна система освіти Німеччини (Бойчевська, 2017; Шимановський, 2019 та інші), яка характеризується широкою розгалуженістю та емпірично підтвердженою ефективністю. Майже 50 % випускників шкіл вступають до закладів професійної та професійно-технічної освіти, з них майже 70 % здобувають дуальну освіту із затвердженого переліку 320 професій. 96 % випускників після закінчення навчання є працевлаштованими (Іщенко, Чайковська, 2019). Проте відзначимо, що ці позитивні результати відображають стан фахової передвищої освіти, відомості ж з результативності застосування дуальної освіти у вищій школі Німеччини обмежені, адже ідея розбудови вищої освіти за дуальною формою тільки набуває поширення (Давліканова, Васильєва, 2019, с. 20).

Впродовж останніх років в Україні дуже активно дискутується питання організації вищої, фахової передвищої освіти за дуальною формою. З 2015 року пілотується загальнодержавний проєкт із запровадження цієї форми здобуття освіти в окремі заклади професійної (професійно-технічної) освіти. Опубліковані перші результати проєкту свідчать про досить позитивні якісні впливи обраної форми навчання: до 97 % працевлаштованих випускників, підвищення якості професійної підготовки на 12-17%, більш стійка та взаємовигідна співпраця з роботодавцями (Дуальна освіта, 2021). Ці результати дали впевненість у подальшій ефективній реалізації обраного напрямку, тому у 2018 році Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію підготовки фахівців за дуальною формою здобуття освіти, якою окреслено на період до 2024 року створення кластерів дуальної освіти на базі

конкурентоспроможних закладів освіти України та роботодавців тощо.

Сьогодні заклади вищої освіти роблять спроби імплементувати принципи дуальної освіти в свої системи. Зокрема, у низці праць опублікований досвід таких закладів, як: Таврійський державний агротехнологічний університет (Ломейко, 2019), Житомирський національний агроекологічний університет (Скидан, Бугайчук, 2019), Харківський державний університет харчування та торгівлі (Лачкова, 2019), Національний університет харчових технологій (Романенко, 2019), Глухівський агротехнічний інститут імені С. А. Ковпака Сумського НАУ (Литвиненко, 2019), Національний університет водного господарства та природокористування (м. Рівне) (Сорока, Прищепа, Колесник, 2019) та інші. Зазначені заклади освіти організували дуальну форму здобуття вищої освіти для студентів спеціальностей: «Економіка», «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність», «Маркетинг», «Облік та оподаткування», «Ветеринарна медицина», «Агрономія», «Агрохімія. Грунтознавство та землеробство», «Агроінженерія», «Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка», «Технологія виробництва та переробки продукції тваринництва», «Фінанси. Банківська справа та страхування». Привертає увагу, що попит для організації дуальної освіти мають спеціальності економіко-технологічного спрямування, які мають широкі можливості для організації співпраці з провідними недержавними підприємствами України та зарубіжжя. Проте нам відомий також досвід Сумського державного університету з осмислення організаційно-методичних можливостей ЗВО з впровадження дуальної форми навчання за соціально-педагогічними спеціалізаціями (Світайло та ін., 2020).

Отже, на сьогоднішній день системні кроки держави та переважна більшість наукових досліджень у проблемному полі орієнтовані на вивчення ефектів дуальної освіти в умовах закладів фахової передвищої освіти. Вища ж школа України, яка є досить гнучкою до сприйняття актуальних змін та зорієнтованою на пошук ресурсів для отримання переваг дуальної

освіти, тільки розпочинає системні пошуки оптимальних організаційно-методичних моделей запровадження принципів дуальності в процес вищої освіти. Більш визначену позицію спостерігаємо у ЗВО економічного, агротехнологічного, металургійного профілів, натомість осмислення можливостей ЗВО для організації дуальної соціально-педагогічної освіти ще продовжується. Тому дискусія навколо питання пошуку можливостей закладів вищої освіти в контексті дослідження є на часі.

Мета: здійснити огляд сучасних вітчизняних та зарубіжних досліджень щодо реалізації принципів дуальної освіти, представити результати осмислення власного емпіричного досвіду побудови освітнього процесу з ознаками дуальності. Виділити та проаналізувати ефекти дуальної освіти, а також ризики для всіх її суб'єктів.

Методи: компаративний аналіз оприлюднених досліджень з проблеми організації дуального навчання, узагальнення результатів; абстрагування із загального контенту конкретних організаційно-методичних рішень щодо реалізації принципів дуальності в умовах закладів вищої освіти; конкретизація результатів емпіричних розвідок у ракурсі досліджуваної проблеми; узагальнення власного педагогічного досвіду, систематизація результатів наукової розвідки за розділами.

Ефекти від реалізації принципів дуальної освіти для здобувачів освіти. Переваги дуальної форми освіти осмислені багатьма вченими України та зарубіжних країн. Так Z. Kocsis, G. Pusztai обґрунтували, що дуальна освіта має низку переваг одночасно для трьох сторін цього процесу: закладу освіти, студента та працедавця. Авторки зазначають, що для закладів освіти перевагами можуть стати: підвищення конкурентоспроможності на ринку освітніх послуг, доступ до актуальної інформації про поточний стан розвитку професій, підвищення якості освіти за рахунок адаптації освітніх програм до вимог працедавців, розширення можливостей для прикладних наукових досліджень, а також здешевлення навчання кваліфікованої робочої сили за рахунок залучення ресурсів працедавців до освітнього

процесу (Kocsis, Pusztai, 2021). Для суб'єктів господарювання: можливість підготувати для себе кадри точно «під замовлення»; можливість відібрати найкращих випускників; підвищення іміджу власного підприємства, а також зазначає, що перевагами дуальної форми освіти є суттєве підвищення мобільності випускників на ринку праці. Для здобувачів освіти: збільшення шансів на отримання першого робочого місця після закінчення навчального закладу, наявність до завершення навчання стажу роботи, отримання заробітної платні. P. D. Koudahl відмічає, що перевагами дуальної форми освіти є суттєве підвищення мобільності випускників на ринку праці (Koudahl, 2010). Крім цього, вчені емпіричним шляхом виявили цілу низку особистісно та професійно значимих якостей, яких набувають студенти. Так, за даними досліджень Brahimietal. студенти, які беруть участь у дуальній освіті, *мають вищі середні бали* (Brahimi and oher, 2013). Ці висновки підтверджуються результатами емпіричного дослідження Z. Kocsis, G. Pusztai, які з'ясували, що 74,4 % студентів, що навчалися за дуальною формою, демонструють вищі середні успіхи в навчанні, порівняно з лише 55,6 % зі студентами, які здобували освіту за звичайною формою навчання. Результати дослідниць показали, що середні значення студентів у дуальному навчанні були значно вище (1,49 бала), ніж у студентів традиційного навчання (1,20 бала) ($p = 0,047$). Суб'єктивна оцінка успішності студентами також демонструє досить позитивні результати, адже більше половини студентів (56 %) вважають, що вони стали набагато більш успішно навчатися в університеті, проте 23 % опитаних вважають, що їхня успішність підвищилась лише в практичних формах роботи. 31 % опитаних викладачів також відмітили, що студенти, які входять до дуальної освіти, були більш ефективними й успішнішими від інших студентів, що навчаються за традиційною формою. Z. Kocsis, G. Pusztai викремлюють такий ефект від дуального навчання, як *зростання пізнавального інтересу* студентів та бажання продовжити навчання, зокрема, за магістерською програмою. За спостереженням E. Tögök (2015), студенти дуальної форми навчання прагнуть підняти свої

знання на вищій рівень. Дуальна освіта як інноваційна форма підготовки фахівців у закладах вищої освіти сприяє підвищенню *рівня мотивації до навчання* здобувачів освіти (Курок, Гребеник, 2020).

Окремі дослідження демонструють істотний вплив дуальної форми навчання на розвиток некогнітивних навичок. D. Autor, F. Levy, R. J. Murnane (2003) дійшли висновків, що постійне збільшення кількості завдань, які насамперед потребують соціальних і некогнітивних навичок, є ресурсом для розвитку в студентів спроможності, зокрема, моделювання якісної міжособистісної взаємодії і розуміння соціального середовища. Серед ефектів дуального навчання дослідники також відмічають *знайомство з корпоративною культурою, взаємодію на робочому місці, роботу в команді* (Pogátsnik, 2019), *емоційну регуляцію, моральну чутливість і спілкування* (Campbell, 2018).

Набуття студентами досвіду розвитку різних *soft skills* відмічають Z. Kocsis, G. Pusztai(2021) шляхом проведення напівструктурованого інтерв'ю зі студентами (n=10) та співробітниками компаній-партнерів (n=11). Зокрема, вони цитують інтерв'юєрів: «Після першого семестру вони спілкуються більше, *стали впевненішими, краще вписуються в команду*. Є студент, який мав побіжне уявлення про технічні креслення на початку, а тепер має власний проект» (наставник): «На якомусь рівні я був готовий до майбутнього робочого життя, *як розподіляти свій час, як брати відповідальність* якби я пообіцяв щось зробити, я б мав це зробити» (студент).

Отже, шляхом аналізу результатів досліджень учених різних країн нами були виявлені ефекти від реалізації дуальної освіти з трьох позицій: працедавців, держави та здобувачів освіти. Експериментально доведеними є такі особистісно та професійно значимі результати дуального навчання, як: підвищення академічної успішності, розвиток низки пізнавальних навичок, професійно значимих некогнітивних умінь та навичок *soft skills*.

Дискусійні питання та труднощі організації дуальної освіти в ЗВО. Здійснений нами огляд дозволяє також окреслити коло

дискусійних питань та можливих труднощів організації вищої освіти на принципах дуальності.

Л. Марценюк та О. Груздєв (2021) диференціюють ці аспекти відносно до суб'єктів дуального процесу. Так, для здобувачів освіти, за твердженням авторів, негативним є отримання нижчої заробітної плати при виконанні тих самих обов'язків, що і досвідчений працівник; відсутність гарантії отримання робочого місця з боку роботодавця після закінчення студентом навчання. Емпіричне дослідження Z. Kocsis, G. Pusztai виявило також проблему суб'єктивного задоволення студентів дуальним навчанням. Опитування (n=286) виявило, що 14 % респондентів було складно зосередитися на навчанні, оскільки вони мали додаткове навантаження, пов'язане із дуальною формою навчання. Ці студенти віддають перевагу звичайній формі навчання, опановуючи освітню програму спеціальності.

Для установ та організацій складність може полягати у необхідності призначати наставників для здобувачів освіти. Для порівняння, у практиці німецької дуальної системи, наставники від підприємства мусять пройти спеціальні педагогічні курси незалежно від спеціалізації, яку вони представляють (Давліканова, Васильєва, 2019). З іншого боку, година роботи висококваліфікованого співробітника дорого коштує, тому роботодавцям часто не вигідно займатися навчанням студентів (Романенко, 2019). Як загроза також може бути розглянуте вірогідне зниження іміджу установи чи організації внаслідок неякісного виконання службових обов'язків здобувачами освіти. На наш погляд, для більш повного розуміння позиції працедавців, значимими є результати дослідження, проведеного в рамках пілотного проекту з впровадження дуальної освіти в Україні. О. Buchynska, О. Davlikanova, Н. Hofstetter, L. Lylyk (2020) представили результати опитування установ та організацій (n=400) та з'ясували, що 80 % з усіх респондентів бачать певні переваги дуальної освіти, проте станом на 2020 рік 46,7 % респондентів не готові стати партнерами закладів освіти для впровадження дуальної освіти, тоді як лише

27,5 % готові це зробити. 6,25 % респондентів не бачать перешкод, які могли б завадити запровадженню дуальної освіти. Інші перерахували декілька викликів, серед них: нестабільна ситуація в країні; низька якість освіти, яку надають ЗВО; відсутність гарантій того, що студент залишиться працювати в компанії чи навіть країні; небажання роботодавців брати участь у витратних за часом ініціативах.

Окремими дискусійними питаннями, що на сьогоднішній день не врегульовані Міністерством освіти і науки та викликають безліч дискусій серед вчених, є окремі змістовні, організаційні та методичні рішення, що уможливають використання дуальної форми освіти у ЗВО. Зокрема:

– загроза виключення окремих загальноосвітніх дисциплін із загального списку, передбаченого освітніми програмами; можливе скорочення штату науково-педагогічних працівників; можлива недовіра до ЗВО з боку старшого покоління, що отримало класичне навчання (Марценюк, Груздев, 2021);

– необхідність самостійного пошуку установ та організацій – партнерів в організації дуальної форми здобуття освіти, яка на сьогоднішній день вже представляє досить серйозну складність, адже більшість закладів, підприємств, організацій України не поінформовані про можливості співпраці із закладами вищої освіти, а також не стимульовані державними механізмами щодо ініціювання таких співпраць (Скидан, Бугайчук, 2019, с. 11);

– досить серйозну організаційно-методичну складність може нести переробка навчальних планів, графіків навчання, створення нових навчально-методичних комплексів в умовах відсутності стандартів. Додаткову складність зумовлює потреба переважно працювати з малими групами або індивідуально, що вимагає від викладачів понаднормової роботи (Романенко, 2019);

– наявність підприємств (закладів, установ) у регіоні, де функціонує заклад освіти, та можливість проходження там практики/стажування/виробничої діяльності. В. Романенко (2019) зауважує, що впровадження дуальної форми здобуття освіти, у першу чергу, необхідне в промисловості та аграрному секторі,

хоча локалізація промислових та агрокомплексів далеко за межами міста значно ускладнює можливості охочих студентів повною мірою поєднувати навчання з роботою за профілем;

– під питанням залишається розподіл теоретичного та практичного навантаження студента протягом семестру, адже доцільність використання відомої німецької формули розподілу 30 % (в закладі освіти) на 70 % (у працедавця) виправдано виключно для рівня передвищої освіти (Давліканова, Васильєва, 2019);

– потреба у створенні додаткових підрозділів закладу вищої освіти (згідно з п. 4.1.1. Положення про дуальну форму здобуття вищої та фахової передвищої освіти (2018)), наприклад, досвід Житомирського агроекологічного університету засвідчив важливість створення в ЗВО Центру дуальної форми освіти, який має реалізовувати інформаційно-організаційну компанію (Скидан, Бугайчук, 2019, с. 11). Або досвід Національного університету водного господарства свідчить про те, що задля підвищення ефективності дуального навчання необхідне ствердження філії закладу освіти на виробництві (Сорока, Прищеп, Колесник, 2019);

– необхідність формування переліку спеціальностей, що потребують дуальної форми навчання. Для порівняння, у Німеччині затверджений перелік з 320 спеціальностей. З досвіду окремих ЗВО України інтерес студентів у контексті дуального навчання розподіляється нерівномірно. Наприклад, у Таврійському державному агротехнологічному університеті (з групи зацікавлених студентів, n=500) найбільш активно відбувається впровадження дуальної форми за спеціальностями «Агрономія» (96 студентів), «Агроінженерія» (63), «Енергетика» (65), «Харчові технології» (43), «Галузеве машинобудування» (35) (Ломейко, 2019);

– концептуально-методологічного значення набуває зміст та сутність терміну «дуальна освіта» саме в контексті можливостей закладів вищої освіти. Наприклад, розуміння поняття дуальної освіти в Німеччині значно ширше, ніж у вітчизняному трактуванні (в Положенні про дуальну форму здобуття освіти (2018)), а також існує набагато більш широкий спектр моделей її впровадження. Зокрема, однією з моделей

організації дуальної освіти Німеччини є інтеграція вищої освіти з виробничою практикою (Praxisintegrierendes bzw. kooperatives duales Studium) (Давліканова, Васильєва, 2019). Навіть побіжний аналіз навчальних планів вітчизняних ЗВО виявляє наявність такої форми практики за багатьма спеціальностями. Тому, чи не буде в цьому контексті підміною понять «виробнича практика» та «дуальна освіта»? І чи не є ця форма вже працюючим вдалим рішенням організації дуальної освіти в контексті вищої школи? Наприклад, опис досвіду впровадження дуальної форми освіти закладами освіти України свідчить про активне використання ресурсів виробничої практики. Наприклад, у Харківському державному університеті харчування та торгівлі до комплексу організаційних рішень щодо дуального навчання, відносяться, зокрема, виробнича переддипломна практика за ступенями бакалавр і магістр, а також проведення комплексних тренінгів, різні форми співробітництва з підприємствами і організаціями, спільна розробка дослідницьких тем, укладання договорів співробітництва, якими передбачено створення переліку студентів – «майбутнього кадрового резерву підприємств», що дає реальні можливості студентам отримати місце для практики/стажування/роботи тощо (Лачкова, 2019).

Також можемо вказати на окремі ризики, які матиме держава. Оскільки впровадження дуальної форми освіти потребує розширення кількості закладів з підготовки кадрів за професіями, що відповідають стратегіям розвитку регіонів (Помінчук, 2019; Герлянд та ін., 2019), то це може вплинути на затребуваність регіонах фахівців певної сфери та зниження запитів на фахівців інших сфер. З одного боку, проблема полягатиме у вирішенні питання із «незатребуваними» закладами освіти: чи вони мають бути закриті, чи бути переведені до іншого регіону, чи мають змінити профіль. З іншого – пошук ресурсів для утворення та відкриття потрібних для регіона спеціалізацій. І чи не може бути така регуляція розглянута як обмеження права здобувача на освіту відповідно до його інтересів та уподобань?

Можливості для реалізації принципів дуальної освіти ЗВО за соціально-

педагогічними спрямуваннями. Розглянуті нами в проблемному полі дослідження роботи представляють певний спектр уживаних авторами дефініцій, а саме: «дуальність – методологічна характеристика освіти» (Марценюк, Груздев, 2021), «дуальна система» (Савченко, 2018), «принципи дуальної освіти» (Koudahl, 2010; Лачкова, 2019), «елементи дуальної форми навчання» (Герлянд та ін., 2019) тощо. Ми вживаємо як ключовий термін «принципи дуальної освіти», що видається більш справедливим саме в умовах недостатньої вивченості проблеми. Під *принципами дуальної освіти* розуміємо суттєві ознаки, які покладені в основу розбудови теорії та практики дуальної освіти. До переліку цих принципів відносимо: наявність домовленості (укладання договору) між всіма суб'єктами дуального процесу; практикування/стажування/робота студентів в реальних умовах виробництва, де освітній процес здійснюють в тандемі викладачів закладу освіти та інструкторів (наставників) з місця роботи, оцінювання результатів навчання відповідно до реальних показників професійної підготовки, підтвердженої в умовах виробництва. Виокремлені принципи в повній мірі відповідають змісту статті 9 Закону України «Про освіту», в якій дуальну форму здобуття освіти визначено як спосіб здобуття освіти, що передбачає поєднання навчання осіб у закладах освіти (в інших суб'єктах освітньої діяльності) з навчанням на робочих місцях на підприємствах, в установах та організаціях для набуття певної кваліфікації, як правило, на основі договору.

Протягом 2016–2019 років нами були розроблені та впроваджені в освітній процес заходи, які реалізовували принципи дуальної освіти. Пошукова робота з проблеми підготовки випускників до роботи в закладах ранньої соціальної реабілітації здійснювалася на базі Хортицької національної академії (м. Запоріжжя) із студентами спеціальності 231 «Соціальна робота» (n=37) та оприлюднена у низці наукових робіт (Сташук, 2019a; Сташук, 2019b; Сташук 2020). У процесі пошукової роботи нами були виявлені аудиторні (факультативні курси та курси за вибором), а також додаткові позааудиторні можливості закладу вищої освіти щодо розвитку в студентів професійної готовності, зокрема, це –

система залучення студентів до волонтерської роботи, реалізації навчально-пошукових, соціальних і життєпізнавальних проєктів, а також особистісно значимих соціально-педагогічних та виробничих практик з можливостями супервізії тощо. На нашу думку, ці можливості можуть бути ефективно використані ЗВО також для реалізації принципів дуальної освіти. Крім цього, в процесі пошукової роботи була реалізована ідея етапізації процесу особистісно-професійного розвитку студентів, яка полягає в тому, щоб, враховуючи загальну динаміку розвитку студентів та навчально-методичні ресурси ЗВО, побудувати оптимальний освітній процес, який дає змогу майбутньому соціальному педагогу максимально розвинути готовність до роботи в центрах ранньої соціальної реабілітації. Врахування етапів особистісно-професійного розвитку майбутнього випускника ЗВО є важливим також для осмислення отриманих результатів пошукової роботи в контексті реалізації принципів дуальної освіти. Умовно було виокремлено три етапи (підготовчий, орієнтаційний та основний).

Перший етап – підготовчий (I-II курс, 1–4 семестри) спрямований на ознайомлення студентів зі специфікою обраного фаху. Основна увага на цьому етапі приділяється активізації мотиваційної сфери студентів, професійній орієнтації, розвитку активної професійнозорієнтованої позиції. Застосування системи активних методів навчання змінює традиційність аудиторної освіти, що сприяє поступовому формуванню мотивації здобувачів до навчальної діяльності, сповненої професійними смислами (Вікторенко, 2019). Передбачені на перших курсах навчання ознайомча практика (під час якої студенти мають змогу спостергати за роботою фахівців на їхньому робочому місці) та окремі соціокультурні активності (залучення до життя ЗВО, участь у проєктах закладу, волонтерська робота тощо) формують основу для подальшого поглиблення практикоорієнтованого процесу, а також реалізації принципів дуальної освіти. З огляду на сутнісні характеристики етапу, нам видається сумнівною ідея обрання на ньому дуальної форми навчання. По-перше, системна робота з опанування конкретними професійними навичками в

реальних умовах може не дати очікуваних високих результатів, адже вона не буде повною мірою задовольняти потреби студента у формуванні образу «Я-студент», його ознайомлення із теоретико-методологічною основою обраної спеціальності та формування стійкого ставлення до власного вибору. По-друге, брак у студента перших курсів базових наукових знань щодо свого фаху зумовлює досить високі ризики надання неякісних послуг на робочому місці.

Другий етап – орієнтаційний (III курс, 5-6 семестри) – спрямований на усвідомлення студентами спектру можливостей для реалізації соціально-педагогічної діяльності та засвоєння базових знань соціально педагогічної роботи в різних соціальних інституціях з різними групами клієнтів. Зміна розвиткових задач зумовлює і відповідний підбір організаційно-методичних заходів. Для досягнення цілей усвідомлення студентами спектру можливостей реалізації соціально-педагогічної діяльності та розвитку спрямованості на набуття спеціалізації в межах обраного фаху, нами був використаний ресурс соціально-педагогічної практики студентів. Практика за спеціальністю 231 «Соціальна робота» може проводитися на базі різних організацій соціальної сфери, сфер здоров'я та освіти: управлінь соціального захисту, молоді та спорту, охорони здоров'я, освіти та науки; центрів соціальної реабілітації, обласного та міського центрів зайнятості, центру надання адміністративних послуг, управління пенсійного фонду, центру соціальних служб для дітей та молоді, закладів надання медичних послуг різних рівнів, закладів освіти різних рівнів, пенітенціарної служби, а також громадських організацій та спільнот тощо.

Крім цього, на другому етапі особистісно-професійного розвитку студентів доцільним є опрацювання із ними індивідуальних професійно значимих тем, що реалізуються у формі курсових робіт. Саме такі роботи можуть стати мотиваторами студентів для усвідомлення переваг певної спеціалізації, віднайдення в ній особистих інтересів та організації реального емпіричного дослідження. Тут, рефлексуючи принципи дуальної освіти, викладачі можуть допомогти кожному студенту реалізувати

науково-пошуковий задум на актуальну, затребувану соціально-педагогічною практикою тему. Зазначимо, що для окремих студентів тема курсової роботи на третьому курсі навчання може стати визначальною при виборі спеціалізації та, відповідно, бажаного місця роботи. На цьому етапі також зберігають свою впливовість різного плану соціокультурні активності, співпраця студентів із громадськими організаціями та іншими інституціями.

Основний етап (IV курс, 7–8 семестри) спрямований на систематизацію знань щодо змісту, напрямків та технологій діяльності соціального педагога, розвиток професійно важливих здатностей та формування на цій основі уявлень про себе як фахівця. На нашу думку, саме цей період особистісно-професійного становлення є найбільш сприятливим для організації освітнього процесу за дуальною формою. На нашу думку, така організація має бути бажаною для студентів (вони мають виявити усвідомлене прагнення перейти на таку форму) та максимально індивідуалізованою. При чому цей процес, на нашу думку, не вимагає тотальної зміни освітніх програм, перероблення їх в дуальні. Цього потребують лише окремі дисципліни (визначені або за вибором студентів, або за рішенням кафедри).

У процесі нашої пошукової роботи студентам був запропонований факультативний курс «Організація роботи в закладах ранньої соціальної реабілітації», що був побудований з врахуванням принципів дуальної освіти. Програмовий зміст курсу побудований за логікою індукції загальних уявлень про цілісну систему ранньої реабілітації в конкретні елементи змісту та технології діяльності соціального педагога. Навчальний робочий план курсу включає 14 лекційних, 22 практичних та 36 годин на самостійну роботу. Факультативний курс побудований за двома тематичними модулями: перший модуль «Соціально-педагогічні аспекти діяльності центрів ранньої реабілітації» розкриває теоретичні основи цього виду професійної діяльності. Практичні заняття, передбачені програмою, заплановані і реалізуються аудиторно. Другий модуль «Організація соціально-педагогічної роботи в центрах ранньої соціальної реабілітації»

активізує у студентів професійний інтерес до практичної (виробничої) діяльності, розкриває окремі технологічно-методичні питання щодо реалізації ними реабілітаційних заходів. Практичні заняття, передбачені програмою курсу, відбулися в умовах Центру ранньої соціальної реабілітації. Представлений факультативний курс у 2019–2020 н.р. був синтезований із курсом за вибором «Соціальна робота в реабілітаційних центрах». Всього годин – 90, з них аудиторної роботи – 34. Програмою цього курсу передбачені такі форми роботи: лекційна робота; практичні заняття, частина яких реалізувалася аудиторно, частина – на базі Центру ранньої соціальної реабілітації Хортицької національної академії.

На третьому етапі особистісно-професійного становлення студентів дуальний характер може носити організація виробничої (переддипломної) практики, яка характеризується всіма ознаками дуальної освіти. База практик формується випусковою кафедрою відповідно до завдань підготовки фахівців. Зокрема, реалізація практики за спеціальністю 231 «Соціальна робота» може проводитися на базі організацій соціальної сфери: управлінь (департаментів) обласного та міського рівнів (соціального захисту, молоді та спорту, охорони здоров'я, освіти та науки), обласного та міського центрів зайнятості, центру надання адміністративних послуг, управління пенсійного фонду, центру соціальних служб для дітей та молоді, закладів освіти різних рівнів, закладів медичного обслуговування, пенітенціарної служби, громадських організацій тощо (Світайло та ін., 2019). Крім цього, цінним ресурсом володіє науково-пошукова робота студентів, яка дозволяє їм більш предметно заглибитися в цікаву тему, реалізувати в реальному процесі та інструментально виміряти її результативність.

Отже, в процесі здійсненої нами дослідно-пошукової роботи виокремилися можливості закладів вищої освіти щодо реалізації принципів дуальної освіти (Таблиця 1). Зазначені організаційно-методичні заходи здійснювалися поступово із дотриманням логіки розширення практикоорієнтованих активностей студентів. На нашу думку, чіткі ознаки дуального навчання демонструють: окремі дисципліни, програми яких зорієнтовані на дуальну модель навчання (за

запитом студентів), виробнича (переддипломна) практика, практичні частини курсових та дипломних робіт, соціокультурна активність студентів (їхнє залучення до соціальних проєктів, роботи у складі ГО, а також волонтерства). Наголосимо на досить потужному ресурсі волонтерської роботи. За результатами експериментального вивчення К. Червоненко (2020) саме включення майбутніх соціальних педагогів в різноманітні волонтерські заходи формує у них чітку професійну позицію та виступає мотиватором подальшого практикоорієнтованого навчання. Крім цього, додатковий ресурс щодо організації наскрізної практичної підготовки також демонструє стажування. У досліджуваному контексті досить

слухною нам здається думка групи дослідників (Н. Світайло, О. Купенко, В. Дементов (2019)) щодо необхідності передбачити і реалізувати в освітньому процесі ЗВО різні форми роботи, які б не змінювали докорінно, а були в рамках затверджених навчальних планів та забезпечували набуття студентами необхідних практичних навичок і компетентностей, давали майбутнім фахівцям необхідний фаховий досвід, закріплювали зв'язки з роботодавцями. Погоджуємося також із Л. Кримчак (2019), яка зазначає, що впровадження дуальних форм здобуття вищої освіти має бути осмисленим та відбуватися з урахуванням українських традицій і звичаїв, забезпечення рівня зростання практичної значущості в системі вищої освіти України.

Таблиця 1

**Можливості для реалізації принципів дуальної освіти в умовах ЗВО
 (на прикладі спеціальності 231 «Соціальна робота» (спеціалізація «Соціальна педагогіка»)
 освітнього рівня бакалавр)**

Етап особистісно-професійного розвитку	Курс навчання	Пріоритетні задачі етапу	Організаційно-методичні рішення (в ракурсі реалізації принципів дуальної освіти)
Підготовчий	I-II курс, 1–4 семестри	Ознайомлення студентів зі специфікою обраного фаху; активізація професійної мотивації; розвиток активної професійнозорієнтованої позиції.	Ознайомча практика, під час якої студенти мають змогу спостерігати за роботою фахівців на їхньому робочому місці; окремі соціокультурні активності (залучення до життя ЗВО, участь у соціальних проєктах, співпраця із ГО, волонтерська робота тощо).
Орієнтаційний	III курс, 5-6 семестри	Усвідомлення студентами спектру можливостей для реалізації соціально-педагогічної діяльності та засвоєння базових знань соціально педагогічної роботи в різних соціальних інституціях з різними групами клієнтів.	Соціально-педагогічна практика в широкому колі різноманітних баз; індивідуальні професійно значимі теми, що реалізуються у формі курсових робіт; окремі соціокультурні активності; стажування на робочому місці у вільний від навчання час, на канікулах.
Основний	IV курс, 7–8 семестри	Систематизація знань щодо змісту, напрямків та технологій діяльності соціального педагога, розвиток професійно важливих здатностей та формування на цій основі уявлень про себе як фахівця соціальної роботи.	Окремі дуальні дисципліни (або з елементами дуального навчання); виробнича (переддипломна) практика, яка характеризується всіма ознаками дуальної освіти; науково-пошукова робота студентів; стажування на робочому місці або робота за

фахом.

Для визначення значимості кожного з представлених вище організаційно-методичних засобів було розроблено критерії, показники, рівні розвитку та відповідно до них проведені діагностичні дослідження (констатуючі та контрольні). У результаті проведеної роботи були виявлені істотні зрушення за якісним показником *спрямованості студентів на соціально-педагогічну роботу* в закладах ранньої соціальної реабілітації. Зміни відбулися за всіма рівнями розвитку, значимо підвищилися кількісні показники високого рівня на 10,8 % (з 0 % до 10,8 %) та середнього рівня на 27,02 % (з 2,7 % до 29,7 %). Також спостерігається динаміка за якісним показником *стійкості мотивації* до роботи в закладах ранньої соціальної реабілітації. Тут є зміни також за всіма рівнями розвитку: на 5,4 % підвищився високий рівень, на 32,43 % (з 5,4 % до 37,83 %) підвищився достатній рівень. Також істотних зрушень зазнали кількісні показники *системності та об'ємності знань* із ранньої соціальної реабілітації. Тут істотні зміни відбулися за високим рівнем розвитку, який підвищився на 27,02 % (з 0 % до 27,02 %), достатнім рівнем, який також підвищився на 32,4 % (з 5,4 % до 37,8 %). Менш виражені, але також значимі зрушення відбулися за якісним показником *продуктивності умінь* майбутніх соціальних педагогів з ранньої соціальної реабілітації. Тут високий рівень підвищився на 13,5 % (з 0 % до 13,5 %), достатній рівень підвищився на 21,6 % (з 18,9 % до 40,5 %). Також спостерігається позитивна динаміка за якісним показником розвитку *здатності майбутніх соціальних педагогів забезпечити технологічність* ранньої соціальної реабілітації. Зрушення відбулися у таких відсоткових відношеннях: на 10,8 % підвищився високий рівень розвитку (з 0 % до 10,8 %), на 24,3 % підвищився достатній рівень (з 0 % до 24,3 %). Значимі зрушення у кількісних показниках спостерігаємо за показником *готовності майбутнього соціального педагога до творчої самореалізації* в умовах ранньої соціальної реабілітації: високий рівень підвищився на 10,8 % (з 2,7 % до 13,5 %), достатній – на 29,7 % (з 5,4 до 35,1 %).

Отже, у результаті запровадження нами низки заходів, що реалізували принципи дуальної освіти, були виявлені статистично значимі позитивні зрушення за шістьма показниками особистісно-професійного розвитку студентів: спрямованості на соціально-педагогічну роботу, стійкості мотивації, системності та об'ємності знань, продуктивності вмінь, здатності майбутніх соціальних педагогів забезпечити технологічність ранньої соціальної реабілітації, готовності до творчої самореалізації.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Актуалізована потребав конкурентноздатних випускників закладів вищої освіти в умовах ринку праці та зростаюча цінність компетенцій, на противагу формальній наявності диплома, зумовлюють пошук організаційно-методичних можливостей проектування закладами вищої освіти освітнього процесу на принципах дуальності. Нам видається цей процес таким, що буде організаційно і змістовно відрізнятися від традиційного дуального навчання в умовах професійної та професійно-технічної освіти. Адже від фахівця з вищою освітою очікують не тільки застосування конкретних функціональних умінь на робочому місці, а і здатності фахово оцінювати нетипову ситуацію, реалізовувати управлінські функції, здійснювати перспективне планування, оцінювати та вчасно реагувати на зміни ринку тощо. Тому набір можливих засобів для організації вищої освіти має бути максимально широким та не може обмежуватися дуальною формою. Ця форма організації навчання має бути затребуваною здобувачами вищої освіти відповідно до їхніх професійних інтересів та уподобань, а також відповідати потребам спеціалізації.

Щодо особливостей організації дуальної соціально-педагогічної освіти, то наголосимо на позиціях, усвідомлених нами в процесі експериментальної роботи:

відстрочений початок виробничої діяльності (терміни мають відповідати III-IV курсам навчання у ЗВО), адже, з одного боку, безпосередня робота соціального педагога (працівника) з клієнтами вимагає глибокої

обізнаності в нормативно-законодавчому полі країни, володіння процесуальними механізмами подолання складних життєвих обставин, психологічної готовності співпрацювати з різними групами клієнтів тощо, тому недостатня компетентність майбутнього фахівця на робочому місці, його неспроможність швидко зорієнтуватися щодо надання допомоги може призвести до трагічних наслідків. З іншого боку, спектр можливих спеціалізацій соціального працівника є надзвичайно розгалуженим (наприклад, соціально-педагогічна робота з дітьми в закладах освіти, пенітенціарних службах; організація соціокультурної діяльності в громаді; соціальна реабілітація наркозалежних; державна служба в закладах соціального захисту тощо), що вимагає від майбутнього фахівця різних можливостей для поступового усвідомлення специфіки кожної спеціалізації, а також власної професійної позиції щодо неї;

дуальна соціально-педагогічна світа має бути індивідуалізованою та здійснюватися виключно в умовах професійної супервізорської підтримки. Для штатних розкладів більшості закладів – місць працевлаштування соціального працівника, притаманною є обмежена кількість ставок для фахівця цієї спеціальності (наприклад, для закладу середньої освіти, залежно від кількості учнів, це 0,5 – 1 ставка). Тому обрання групової форми дуальної освіти, по-перше, буде ставити під питання можливості працевлаштування для студентів, адже керівник закладу (установи) має відшукати додатковий фінансовий ресурс для оплати труда працівників, а також організації додаткових робочих місць. З іншого боку, потреба співробітника – соціального працівника у виконанні обов'язків супервізора декількох осіб може значно ускладнити для нього якісне виконання прямих функціональних

обов'язків. Крім цього, варто звернути увагу на інтереси студентів, які в процесі супервізії мають отримувати не тільки інструкції, методичну допомогу та контроль якості, а й підтримку у вирішенні конкретних особистісно-професійних труднощів та виборів, розвитку свідомої фахової позиції та позитивного Я-образу себе, що уможлиблюється виключно умовами значимої міжособистісної взаємодії фахівця та студента.

Розглянуті в статті засоби реалізації принципів дуальної освіти вищою школою (практика, стажування, дуальні навчальні курси, здійснення науково-дослідної роботи, соціокультурна активність тощо) вже є складовою методичних систем ЗВО та демонструють високу перспективу для поглиблення практикоорієнтованості навчання. Здійснений нами огляд результатів діагностико-емпіричних досліджень щодо визначення ефектів від реалізації дуальної освіти для здобувачів (підвищення академічної успішності, розвиток низки пізнавальних навичок, професійно значимих некогнітивних умінь, навичок soft skills, а також стійкого інтересу до продовження навчання, зокрема, на магістерських програмах тощо) є вагомим аргументом для *продовження вивчення організаційно-методичних можливостей ЗВО* щодо реалізації ними принципів дуальної освіти. Вони мають бути системними та організованими з врахуванням національних особливостей та потреб кожної окремої спеціалізації. Крім цього, з'ясування специфічних особливостей дуального освітнього процесу в умовах ЗВО України може стати підставою для визначення більш точної понятійної термінології (дуальна система, елементи дуальної освіти, елементи дуальної форми, принципи дуальної освіти тощо), що сутнісно визначатиме цей процес.

Література

- Бойчевська І. Роль системи дуальної освіти у професійній підготовці URL : <https://nmcpto.sumy.ua/wp-content/uploads/2017/04/Дуальна-система-Німеччини.pdf>
- Вікторенко І. Л. Формування мотивації першокурсників педагогічних закладів вищої освіти до навчальної і майбутньої професійної діяльності *Науковий журнал Хортицької національної академії.* (Серія: Педагогіка. Соціальна робота) : наук. журн. / [редкол. : В. В. Нечипоренко (голов. ред.) та ін.]. Запоріжжя : Вид-во комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-

- реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, 2019. Вип. 1(1). С. 82–90 DOI : <https://doi.org/10.51706/2707-3076-2019-1-9>
- Герлянд Т. М., Дрозіч І. А., Кулалаєва Н. В., Романова Г. М., Шимановський М. М. Організація дуальної форми навчання у закладах професійної (професійно-технічної) освіти: практич. посіб. Житомир : «Полісся», 2019. 304 с., С. 179–183. DOI : <https://doi.org/10.32835/978-966-655-926-8/2019>
- Давліканова О. Б., Васильєва Т. А. Пояснення до Положення про дуальну форму здобуття вищої та фахової передвищої освіти (аналізується варіант положення із правками після громадського обговорення) Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Дуальна форма здобуття освіти як одна з моделей поліпшення якості підготовки фахівців для аграрного сектору економіки України». 17 жовтня 2019 року, Науково-методичний центр ВФПО. Київ, 2019. 122 с. С. 15–32. URL : <https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/>
- Дуальна освіта. © Міністерство освіти і науки України. 2021 URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/profesijno-tehnichna-osvita/dualna-osvita>
- Іщенко Т. Д., Чайковська А. Б. Чи буде дуальна освіта світлом у кінці тунелю? Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Дуальна форма здобуття освіти як одна з моделей поліпшення якості підготовки фахівців для аграрного сектору економіки України». 17 жовтня 2019 року, Науково-методичний центр ВФПО. Київ, 2019. 122 с. С. 84–89. URL : <https://nmc-vfpo.com/mizhna-rodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/>
- Кримчак Л. Ю. Система дуальної освіти як умова якісної підготовки конкурентоспроможних професіоналів до ринку праці в Україні *Інноваційна педагогіка* Випуск 11. Т. 2. 2019. С. 83–86
- Курок Віра, Гребеник Антон Дуальна освіта як інноваційна форма підготовки фахівців у закладах вищої освіти *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2020, № 1 (95) DOI : [10.24139/2312-5993/2020.01/239-248](https://doi.org/10.24139/2312-5993/2020.01/239-248)
- Литвиненко А. В. Співпраця, що приносить успіх... (з досвіду підготовки фахівців за дуальною формою у Глухівському агротехнічному інституті імені С. А. Ковпака Сумського НАУ) Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Дуальна форма здобуття освіти як одна з моделей поліпшення якості підготовки фахівців для аграрного сектору економіки України». 17 жовтня 2019 року, Науково-методичний центр ВФПО. Київ, 2019. 122 с. С. 110–114. URL : <https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/>
- Ломейко О. П. Стан, проблеми та перспективи впровадження дуальної освіти в Таврійському державному агротехнологічному університеті Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Дуальна форма здобуття освіти як одна з моделей поліпшення якості підготовки фахівців для аграрного сектору економіки України». 17 жовтня 2019 року, Науково-методичний центр ВФПО. Київ, 2019. 122 с. С. 13–17. URL : <https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/>
- Марценюк Л., Груздєв О. Дуальна освіта як засіб ефективного поєднання теорії та практики *Економіка та держава*. 2021. № 3 S. 58–65 DOI : [10.32702/2306_6806.2021.3.58](https://doi.org/10.32702/2306_6806.2021.3.58)
- Помінчук С. Г. Професійна орієнтація в системі впровадження дуальної форми здобуття освіти. "Young Scientist", № 8 (72), 2019. С. 339—344. DOI : <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-8-72-71>
- Романенко В. М. Проблеми та шляхи їх вирішення під час впровадження дуальної форми здобуття освіти у вищу школу Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Дуальна форма здобуття освіти як одна з моделей поліпшення якості підготовки фахівців для аграрного сектору

- економіки України». 17 жовтня 2019 року, Науково-методичний центр ВФПО. Київ, 2019. 122 с. С. 73–77. URL : <https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-usp-ihy-ta-problemy-drugogo-roku-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshho-yi-ta-vyshhoi-osvity-ukrayiny/>
- Савченко І. Методологічні підходи і організаційні особливості підготовки кваліфікованих робітників в умовах дуальної системи професійної освіти: досвід країн Євросоюзу та перші етапи реалізації в Україні/ URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/pto/dualna/7-savchenko-170217.pdf>.
- Світайло Н. Д., Купенко О. В., Дементов В. О. Принципи організаційного та методичного забезпечення практичної складової в рамках реалізації дуальної моделі освіти (старт в умовах багатьох невизначеностей) : навчально-методичний посібник. Суми : Сумський державний університет, 2019. 133 с.
- Скидан О. В., Бугайчук В. В. Розвиток дуальної форми здобуття освіти в житомирському національному агроекологічному університеті Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Дуальна форма здобуття освіти як одна з моделей поліпшення якості підготовки фахівців для аграрного сектору економіки України». 17 жовтня 2019 року, Науково-методичний центр ВФПО. Київ, 2019. 122 с. С. 84–89. URL : <https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-usp-ihy-ta-problemy-drugogo-roku-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoi-ta-vyshhoi-osvity-ukrayiny/>
- Сорока В. С., Прищепка А. М., Колесник Т. М. Формування філій закладів освіти на виробництві як спосіб забезпечення дуальної освіти Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Дуальна форма здобуття освіти як одна з моделей поліпшення якості підготовки фахівців для аграрного сектору економіки України». 17 жовтня 2019 року, Науково-методичний центр ВФПО. Київ, 2019. 122 с. С. 114–117. URL : <https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-usp-ihy-ta-problemy-drugogo-roku-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoi-ta-vyshhoi-osvity-ukrayiny/>
- Сташук О. О. Методична система закладу вищої освіти з розвитку готовності майбутніх соціальних педагогів до роботи в центрах ранньої соціальної реабілітації *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»: зб. наук. пр. / кол. : Козубовська І. В. (гол. ред.) та ін. Ужгород: В-во УжНУ «Говерла», 2019b. Випуск 2 (45). 251 с., С. 178–185. DOI : 10.24144/2524-0609.2019.45.178-185*
- Сташук О. О. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи в центрах ранньої соціальної реабілітації : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Кропивницький. 2020. 306 с.
- Червоненко К. С. Зміст та форми практичної підготовки майбутніх соціальних працівників до організації волонтерської діяльності учнівської молоді. *Науковий журнал Хортицької національної академії. Scientific Journal of Khortytsia National Academy. (Серія: Педагогіка. Соціальна робота) : наук. журн. / [редкол. : В. В. Нечипоренко (голов. ред.) та ін.]. Запоріжжя : Вид-во комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, 2020. Вип. 1(2). С. 147–154. DOI: <https://doi.org/10.51706/2707-3076-2020-2-15>*
- Шимановський М. Зарубіжний досвід організації дуальної форми навчання у професійній підготовці майбутніх кваліфікованих робітників Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Дуальна форма здобуття освіти як одна з моделей поліпшення якості підготовки фахівців для аграрного сектору економіки України». 17 жовтня 2019 року, Науково-методичний центр ВФПО. Київ, 2019. 122 с. С. 84–89. URL : <https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-usp-ihy-ta-problemy-drugogo-roku-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoi-ta-vyshhoi-osvity-ukrayiny/>

- Autor D. H., F. Levy, and R. J. Murnane. (2003). The Skill Content of Recent Technological Change: An Empirical Exploration. *The Quarterly Journal of Economics* 118 (4):1279–1333. doi:10.1162/00335303322552801
- Brahimi N., Dweiri F., Al-Syouf I., Khan S. A. . Cooperative Education in an Industrial Engineering Program. *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 2010. 102: 446–453. DOI : doi:10.1016/j.sbspro.2013.10.760
- Buchynska, O., Davlikanova, O., Hofstetter, H., Lylyk, L. (2020). The Ukraine-Based Employers' Awareness of Dual Studies and Willingness to Engage into the Implementation of Education Innovations. *Business Ethics and Leadership*, 4(3), 137-144. [https://doi.org/10.21272/bel.4\(3\).137-144.2020](https://doi.org/10.21272/bel.4(3).137-144.2020)
- Campbell T. A. A Phenomenological Study of Business Graduates' Employment Experiences in the Changing Economy. *Journal for Labour Market Research* 2018. 52: 4. doi:10.1186/s12651-018-0238-8
- European Commission. 2021. "European employment strategy. Youth employment support. Accessed 1 April 2021. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1036>
- Kocsis Zsófia, Pusztai Gabriella A. Double road to success? Impact of dual education on effectiveness, *Research in Post-Compulsory Education*, 26:2. 2021. 164–188, DOI : 10.1080/13596748.2021.1909923
- Koudahl Peter Damlund. Vocational education and training: dual education and economic crises *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 2010. Volume 9. Pages 1900–1905. DOI : <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.12.421>
- Pogátsnik M. (2019). A Munka Alapú Tanulás Hatása A Nem Kognitív Készségek Fejlődésére A Mémököképzésben. In *Oktatás – Gazdaság – Társadalom. HERA Évkönyvek VI*, edited by E. Juhász and O. Endrődy, 151–167. Budapest: Magyar Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete
- Rostan M., Stan A. "Italian Graduates' Employability in Times of Economic Crisis: Overview, Problems and Possible Solutions." *Sociológico Série II*. 2017. P. 37–52. URL : <https://journals.openedition.org/sociologico/pdf>
- Stashuk O. Development of worldview and positional future social teachers' readiness to work in the educational establishment of early rehabilitation *Scientific journal innovative solutions in modern science* Dubai, 2019a. No. 7(34), pp. 31–47. DOI : 10.26886/2414-634X.7(34)2019.3
- Török E. A Duális Képzés Felsőoktatásban Betöltött Innovációs Szerepe. In *Felsőoktatás, Életen Át Tartó Tanulás És Az ENSZ Fenntartható Fejlesztési Célok Megvalósítása*, edited by T. Krisztina, 2016. 187–198. Pécs: MELLEARN

References

- Autor, D. H., Levy, F. & Murnane R. J. (2003). The Skill Content of Recent Technological Change: An Empirical Exploration. *The Quarterly Journal of Economics* 118 (4):1279–1333. <https://doi.org/10.1162/00335303322552801> (eng).
- Boichevska, I. (2017). The role of the dual education system in vocational training <https://nmcpto.sumy.ua/wp-content/uploads/2017/04/Дуальна-система-Німеччини.pdf> (ukr).
- Brahimi N., Dweiri F., Al-Syouf I. & Khan S. A. (2010). Cooperative Education in an Industrial Engineering Program. *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 102: 446–453. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.10.760> (eng).
- Buchynska, O., Davlikanova, O., Hofstetter, H., Lylyk, L. (2020). The Ukraine-Based Employers' Awareness of Dual Studies and Willingness to Engage into the Implementation of Education Innovations. *Business Ethics and Leadership*, 4(3), 137–144. [https://doi.org/10.21272/bel.4\(3\).137-144.2020](https://doi.org/10.21272/bel.4(3).137-144.2020) (eng).
- Campbell, T. A. (2018). A Phenomenological Study of Business Graduates' Employment Experiences in the Changing Economy. *Journal for Labour Market Research* 52: 4. <https://doi.org/10.1186/s12651-018-0238-8> (eng).

- Chervonenko, K. S. (2020). Contents and forms of practical training for future social workers to organize students' volunteer activities. *Scientific Journal of Khortytsia National Academy. (Series: Pedagogy. Social Work)* : scientific journal / [editorial board : V. Nechyporenko (chief editor) and others] : Publishing house of the Municipal Institution of Higher Education Khortytsia National Educational and Rehabilitation Academy of Zaporizhzhia Regional Council, Iss. 1(2). 147–154. DOI: <https://doi.org/10.51706/2707-3076-2020-2-15> (ukr).
- Davlikanova, O. B. & Vasylieva, T. A. (2019). Explanation to the Regulations on the dual form of higher and professional higher education (the version of the regulation with amendments after public discussion is analyzed) Collection of abstracts of the International scientific and practical conference "Dual Form of Education as One of the Models of Improving Training for the Agricultural Sector of Ukraine". October 17, 2019, Scientific and Methodological Center of Higher and Professional Higher Education. 15–32. [https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferenciya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/\(ukr\)](https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferenciya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/(ukr)).
- Dual education (2021). [https://mon.gov.ua/ua/osvita/profesijno-tehnichna-osvita/dualna-osvita\(ukr\)](https://mon.gov.ua/ua/osvita/profesijno-tehnichna-osvita/dualna-osvita(ukr)).
- European Commission. (2021). "European employment strategy. Youth employment support. Accessed 1 April 2021. <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1036>(eng).
- Herliand T. M., Drozich I. A., Kulalaieva N. V., Romanova H. M., Shymanovskiy M. M. (2019). Organization of dual form of education in vocational (vocational) education institutions: a practical guide: "Polissya", 179–183. [https://doi.org/10.32835/978-966-655-926-8/2019\(ukr\)](https://doi.org/10.32835/978-966-655-926-8/2019(ukr)).
- Ishchenko, T. D. & Chaikovska, A. B. (2019). Will dual education be a light at the end of the tunnel? Collection of abstracts of the International scientific and practical conference "Dual Form of Education as One of the Models of Improving Training for the Agricultural Sector of Ukraine". October 17, 2019, Scientific and Methodological Center of Higher and Professional Higher Education. 84–89. [https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferenciya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/\(ukr\)](https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferenciya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/(ukr)).
- Kocsis, Zsófia & Pusztai, Gabriella (2021). A double road to success? Impact of dual education on effectiveness, *Research in Post-Compulsory Education*, 26:2. 164–188 <https://doi.org/10.1080/13596748.2021.1909923> (eng).
- Koudahl, Peter Damlund. (2010). Vocational education and training: dual education and economic crises *Procedia-Social and Behavioral Sciences* Volume 9. Pages 1900–1905. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.12.421> (eng).
- Krymchak, L. Yu. (2019). Dual education system as a qualitative conditions for competitive professional to the market of labor in Ukraine *Innovative pedagogy*. Issue 11. T. 2. 83–86. (ukr).
- Kurok, Vira & Hrebenyk, Anton (2020). Dual education as an innovative form of training in higher education institutions. *Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, № 1 (95) DOI 10.24139/2312-5993/2020.01/239-248(ukr).
- Lomeiko, O. P. (2019). Status, issues and prospects of dual education in Tavria State Agrotechnological University. Collection of abstracts of the International scientific and practical conference "Dual Form of Education as One of the Models of Improving Training for the Agricultural Sector of Ukraine". October 17, 2019, Scientific and Methodological Center of Higher and Professional Higher Education. 13–17. [https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferenciya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/\(ukr\)](https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferenciya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/(ukr)).
- Lytvynenko, A. V. (2019). Cooperation that brings success... (from the experience of training specialists in dual form at the Glukhiv Agrotechnical S.A. Kovpak Institute of Sumy NAU). Collection of abstracts of

- the International scientific and practical conference "Dual Form of Education as One of the Models of Improving Training for the Agricultural Sector of Ukraine". October 17, 2019, Scientific and Methodological Center of Higher and Professional Higher Education. 110–114. [https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-u-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/\(ukr\)](https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-u-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/(ukr)).
- Martseniuk, L. V. & Hruzdiev, O. V. (2021). Dual education as a way of effective combination of theory and practice *Economy and state* № 3 58–65 https://doi.org/10.32702/2306_6806.2021.3.58 (ukr).
- Pogátsnik, M. (2019). A Munka Alapú Tanulás Hatása A Nem Kognitív Készségek Fejlődésére A Mérnökképzésben. In *In Oktatás – Gazdaság – Társadalom. HERA Évkönyvek VI*, edited by E. Juhász and O. Endrődy, 151–167. Budapest: Magyar Nevelés- és Oktatáskutatók Egyesülete (hung).
- Pominchuk, S. H. (2019). Vocational orientation in the system of introducing the dual form of education. *Young Scientist*, № 8 (72), 339–344. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-8-72-71> (ukr).
- Romanenko, V. M. Problems and their solutions during the introduction of the dual form of higher education. Collection of abstracts of the International scientific and practical conference "Dual Form of Education as One of the Models of Improving Training for the Agricultural Sector of Ukraine". October 17, 2019, Scientific and Methodological Center of Higher and Professional Higher Education. 73–77. [https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-u-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/\(ukr\)](https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-u-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/(ukr)).
- Rostan, M. & Stan A. (2017). "Italian Graduates' Employability in Times of Economic Crisis: Overview, Problems and Possible Solutions." *Sociológico Série II*. P. 37–52. <https://journals.openedition.org/sociologico/pdf>. (eng).
- Savchenko, I. (2018). Methodological approaches and organizational features of training skilled workers in a dual system of vocational education: the experience of the EU countries and the first stages of implementation in Ukraine. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/pto/dualna/7-savchenko-170217.pdf>. (ukr).
- Shymanovskiy, M. (2019). Foreign experience in organizing a dual form of education in the training of future skilled workers. Collection of abstracts of the International scientific and practical conference "Dual Form of Education as One of the Models of Improving Training for the Agricultural Sector of Ukraine". October 17, 2019, Scientific and Methodological Center of Higher and Professional Higher Education. 84–89. [https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-u-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/\(ukr\)](https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-u-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/(ukr)).
- Skydan, O. V. & Buhaichuk, V. V. (2019). Development of the dual form of education at Zhytomyr National Agroecological University. Collection of abstracts of the International scientific and practical conference "Dual Form of Education as One of the Models of Improving Training for the Agricultural Sector of Ukraine". October 17, 2019, Scientific and Methodological Center of Higher and Professional Higher Education. 84–89. [https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-u-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/\(ukr\)](https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-u-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/(ukr)).
- Soroka, V. S., Pryshchepa, A. M. & Kolesnyk, T. M. (2019). Formation of branches of educational institutions in the workplace as a way to provide dual education. Collection of abstracts of the International scientific and practical conference "Dual Form of Education as One of the Models of Improving Training for the Agricultural Sector of Ukraine". October 17, 2019, Scientific and Methodological Center of Higher and Professional Higher Education. 114–117. [https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-u-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/\(ukr\)](https://nmc-vfpo.com/mizhnarodna-konferencziya-dualna-forma-zdobuttya-osvity-uspihy-ta-problemy-drugogo-roku-u-zaprovadzhennya-pilotnogo-proyektu-u-zakladah-fahovoyi-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyi-osvity-ukrayiny/(ukr)).

- Stashuk O.(2019a).Development of worldview and positional future social teachers' readiness to work in the educational establishment of early rehabilitation *Scientific journal Innovative solutions in modern science*.Dubai. No. 7(34), 31–47. [https://doi.org/10.26886/2414-634X.7\(34\)2019.3](https://doi.org/10.26886/2414-634X.7(34)2019.3) (ukr).
- Stashuk Olha (2020). Preparing the future social pedagogues' to work in centers of early social rehabilitation. Thesis for the academic degree of Candidate of Pedagogical Sciences, specialty 13.00.04 / Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University. (ukr).
- Stashuk O. (2019b). Methodological system of a higher educational establishment aimed at developing future social care teachers' commitment to work in centers of early social rehabilitation *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Pedagogy. Social Work*. Issue 2 (45), 178–185 <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2019.45.178-185>(ukr).
- Svitailo, N. D., Kupenko, O. V.&Dementov, V. O. (2019). Principles of organizational and methodological support of the practical component in the implementation of the dual model of education (start in conditions of many uncertainties): textbook: Sumy State University (ukr).
- Török, E. A. (2016). Duális Képzés Felsőoktatásban Betöltött Innovációs Szerepe. In *Felsőoktatás, Életen Át Tartó Tanulás És Az ENSZ Fenntartható Fejlesztési Célok Megvalósítása*, edited by T. Krisztina, 187–198. Pécs: MELLEARN (hung).
- Viktorenko, I. (2019). Formation of motivation of first-year students in pedagogical higher education institutions to educational and future professional activities. *Scientific Journal of Khortytsia National Academy. (Series: Pedagogy. Social Work)*. Publishing house of the Municipal Institution of Higher Education. Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy of Zaporizhzhia Regional Council. Iss. 1(1). 82–90 <https://doi.org/10.51706/2707-3076-2019-1-9> (ukr).

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРИНЦИПОВ ДУАЛЬНОГО СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ УКРАИНЫ: КОМПАРАТИВНЫЙ ПОИСК ОРГАНИЗАЦИОННО- МЕТОДИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ

Шашук Ольга, кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры социальной работы, Хортицкая национальная академия, г. Запорожье, Украина, e-mail : olgastaschuk@gmail.com

Актуальность темы обусловлена вопросами углубления практикоориентированности высшего образования, стремлением многих учебных заведений готовить специалистов, уровень которых отвечает современным требованиям рынка труда, а также поиск возможностей для быстрого трудоустройства выпускников по специальности. Целью научно-обзорного исследования определен компаративный анализ исследований, посвященных изучению возможностей и эффектов от внедрения дуального высшего образования, осуществленных украинскими и зарубежными учеными. К основным результатам поиска относится сформулированный нами перечень организационно-методических возможностей учреждений высшего образования: внедрение дисциплин, программы которых ориентированы на дуальную модель обучения; организация производственной (преддипломной) практики; использование ресурса для проведения практических частей курсовых и дипломных работ в реальном процессе; социокультурная активность студентов (их вовлечение в социальные проекты, работы в составе ГО, волонтерство); стажировка по специальности.

Ключевые слова: организационно методические возможности, учреждения высшего образования, принципы, дуальное образование, эффекты дуального обучения.

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF DUAL SOCIAL AND PEDAGOGICAL EDUCATION IN HIGHER EDUCATION OF UKRAINE: A COMPARATIVE SEARCH FOR ORGANIZATIONAL AND METHODOLOGICAL OPPORTUNITIES

Olha Stashuk, Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Social Work, Khortytsia National Academy, Zaporizhzhia, Ukraine, e-mail : olgastaschuk@gmail.com

The topicality of the study may be seen in the expansion of practice-oriented higher education, the desire of many educational institutions to train professionals whose level meets the contemporary requirements of the labor market, as well as the necessity to find opportunities for rapid employment of graduates. The aim of the study is to analyze the body of research on the possibilities and effects of the introduction of dual education. The main research results, which form the novelty of our study, are the identified features of organizing dual socio-pedagogical education (delayed start of production activities and individualized nature of training in terms of professional supervisory support) as well as the list of organizational and methodological capabilities of higher educational institutions: introduction of disciplines whose programs are focused on the dual model of learning; organization of professional (undergraduate) practical trainings; using the resource for conducting practical parts of term and diploma papers in the process of real work; socio-cultural activity of students (their involvement in social projects, work in NGOs, volunteering); internships in the specialty. It seems to us that this process will be organizationally and substantively different from traditional dual education in terms of vocational and technical vocational education. After all, a specialist with higher education is expected not only to apply specific functional skills in the workplace, but also to have the ability to professionally assess the atypical situation, implement management functions, carry out long-term planning, assess and respond to market changes. Therefore, the set of possible tools for the organization of higher education should be as wide as possible and should not be limited to the dual form only. This form of organization of education should be in demand by higher education students in accordance with their professional interests and preferences, as well as meet the needs of specialization. However, the identified effects of organizing the educational process with regard to the principles of dual learning (increasing academic performance, development of a number of cognitive skills, soft skills, as well as sustained interest in continuing education, including master programs) emphasize the need for further systematic research aimed at solving this issue.

Key words: organizational and methodological capabilities, higher educational institutions, principles, dual education, effects of dual education

Стаття надійшла до редакції / Received 30.09.2021
Прийнята до друку / Accepted 19.11.2021
Унікальність тексту 98,7 % (Unicheck ID1009783178)
© Сташук Ольга Олександрівна, 2021

